

Ľudová architektúra dolnozemskej Slovákov

V Maďarsku žije ešte aj v súčasnosti viac ako 350 tisíc Slovákov, respektíve ich pomadžarských potomkov. Na toto územie sa Slováci sťahovali po porážke v Európe rozvíjajúcej sa Osmanskej ríše. Bolo to obdobie 18. a 19. storočia, kedy zemepáni 150 rokov po vyhnaní Turkov zistili, že ich majetky prinášajú veľmi malý osob, keď na nich chovajú len rožný statok a kone.

Toto územie bolo pre prisťahovalcov veľmi nehostinné, zarastené trávou, náletovými stromami a mimoriadne zamokrené. Po príchode osadníkov do oblasti békéšskej, čongrádskej, čanádskej stolice a na územie Sedmohradska, Vojvodiny, Srijemu a Banátu ich prvou úlohou bolo postaviť si príbytky. Nebolo to však jednoduché, lebo okrem spomínaných, v prírode sa nachádzajúcich, stavebných materiálov, tam nič iné sa na stavenie použiť nedalo.

Stavanie príbytkov a hospodárskych objektov možno sledovať v niekoľkých etapách.

Prvou etapou boli príbytky - zemnice. Bola to vykopaná jama prekrytá sedlovou strechou zhotovenou z vrbového dreva, viac-menej z konárov a trstinovou krytinou. Toto bolo naozaj len núdzové riešenie na jeden rok, alebo na krátke obdobie. Šikovnejší si postavili už hneď na začiatku akýsi príbytok nad zemou. Z vrbového dreva vyhotovili konštrukciu tak, že zakopali do zeme stĺpy a tieto vyplietli opäť haluzami z vrbového prútia a na túto konštrukciu naniesli vrstvu blata. Strecha bola buď sedlová alebo pultová tiež z vrbového dreva. Na spoje použili húžvy¹ z dlhých vrbových prútov. Táto konštrukcia sa dokonca použila aj pri stavbe prvých kostolov. Napríklad v Békéšskej Čabe bol takto postavený prvý bohoslužobný stánok.

No pri týchto konštrukciách nemožno hovoriť o architektúre podľa historicky vyvinutých slohov od románskeho, cez gotický až po dnešné rôzne konštruktivistické stavebné slohy. Avšak ako prvý stupeň stvárnenia obytných priestreškov je to prechod od jaskynného bývania predsa len pokrokový vývojový typ obydli.

Slováci na Dolnú zem prišli už ako určití znalci budovania stavieb, ibaže sa dostali k iným materiálom ako mali na svojom pôvodnom mieste, ktoré

Békéšská Čaba na dobovej kresbe

zdroj: <http://pitvaros.sk/?p=2137>

presťahovaním opustili. Väčšina z nich odchádzala z územia horského a podhorskeho, kde základným stavebným materiálom bol kameň a drevo. Dolnozemska rovina poskytovala iba menej kvalitné drevo, hlinu, trstinu a neskoršie slamu a kôrovie - „kukuríča“.

Tieto primitívne obydli však nepoužívali dlho. Maximálne rok - dva a ihneď sa pustili do stavby domov:

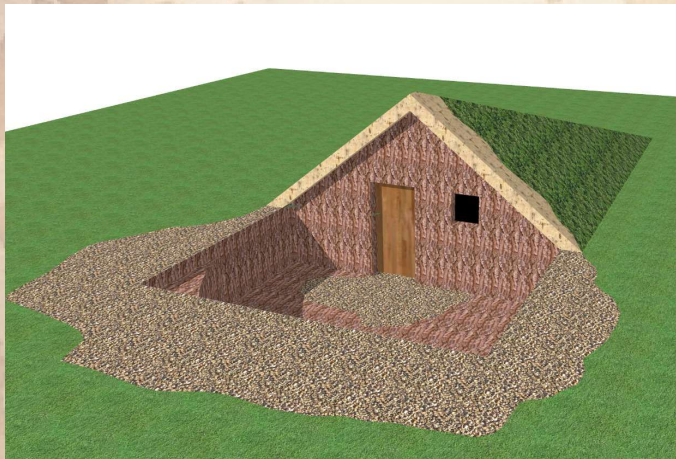
- z váľkov
- zo surových tehál
- z hliny vybíjaných domov.

Nemožno povedať, že by tento spôsob stavania neboli mnohí poznali. Veď prechádzali na Dolnú zem územím, kde už v takýchto domoch ľudia bývali. Chýbal im však patričný fortieľ, ten nadobudli dosť rýchlo. Ako sa vraví v jednom českom prísloví, že: „Nouze naučila Dalibora housti.“ Tak aj oni donútení osvojili si stavenie vybíjaním bez väčších problémov.

Ich obydli neboli veľké. Dispozícia bola vytvorená z izby, pitvora a komory. Dom smeroval kolmo na uličnú čiaru. Neskoršie bohatší si stavali už domy s väčším pôdorysom na „laket“, na „pazuchu“, odbornejšie povedané do písmena „L“, teda lomené s dlhšou alebo kratšou stranou do ulice.

Treba ešte zdôrazniť, že kde mali možnosť vyrobiť si tehly, tak k tomuto spôsobu stavania aj prešli. Boli to surové hlinené tehly, spevnená hlina so „zrapkami“.

¹Pozn.: Húžva je špirálovite natáčaný rozštiepený tenší a dlhší vrbový konárik o priemere cca 1- 2 cm.

Pravdepodobná podoba zemníc prvých pitvarošských osadníkov

(autor počítačovej vizualizácie: Michal Kožuch)

zdroj: <http://pitvaros.sk/?p=2137>

Tam kde nemali drevo na debnenie, vyrábali šúlane valce z hliny, ktoré ukladali do múrov domu začerstva, teda v plastickom stave.

Samotné vybíjanie malo takýto technologický postup. Vykopali sa základy do hĺbky cca 50-60 cm, alebo až na hlinený podklad, lebo humusovitá vrstva sa musela na celú hrúbku odstrániť. Ak sa založil dom na humus, tak sa steny trhali a dom sadal. Nad terénom sa začalo klásť debnenie spojované jarmom. Do takto pripraveného debnenia sa navážala hlina a ubíjala tak, že niekedy sa do takejto steny ťažko vbil klinec. Rohy stien sa vystužovali konármi, preklady sa robili drevené a to tak nad oknami ako aj nad dvermi. Strop bol tiež drevený, najprv sa položila veľká hrada a na ňu malé hriadky a potom sa urobil strop z dosák. Konštrukcia strechy bola jednoduchá, hambáľková. Krokvy položené na pomúrnicu sa spojili tiahlom v jednej tretine výšky strechy. Krytina bola spočiatku trstina upevnená na dosky alebo na guľaté brvná, použila sa i ražná slama, v krajnom prípade sa niekedy použilo aj už spomínané „kukuriča“, do snopov uviazané kukuričné stebľa. Tieto krytiny zo slamy a kôrovia, či trstinové sa robili pod uhlom od 40 do 50 stupňov, aby sa sneh a voda pri daždi čo najskôr dostali na zem, aby sneh nezaťažoval enormne konštrukciu krovu.

Podlahy v miestnostiach sa urobili z hlinenej mazaniny. Aby dosiahli hladký a relatívne pevný povrch, vrchnou vrstvou na zrápkovom podklade bola vrstva z hliny a konského trusu. Na podlahu sa prestierali handričkové pokrovce.

Na povale alebo na „paláši“ sa urobila na doštenom záklope tiež hlinená mazanina o hrúbke 8 cm. Ako tepelná izolácia v zimnom období sa využívala rozprestretá vrstva obilia v hrúbke cca 20 cm. Celkove teda strop mal v zime hrúbku okolo 30 cm. Obilie sa postupne do jari, kedy nastúpili teplejšie dni, zo stropu

spotrebovalo ako krmivo alebo pšenica na múku a chleba. V letnom období sa teda hrúbka stropu pohybovala okolo 10 cm.

Štíty u dolnozorcov boli práve tie časti domu, kde sa prejavovala snaha o skrášlenie domu. Stvárňovalo sa väčšinou na spodnej časti dreveného štítu z dosák rôznymi zárezmi napr.: prostý hrebeň s trojuholníkovým ukončením jednotlivých dosák, alebo vyrezaním kruhového ornamentu či kvapôčkovým vzorom. Sedlová strecha bola niekedy ukončená na „kečku“². Jednotlivé dosky štítu boli buď pribité na jednoduchý zraz, alebo sa v spojoch prekrývali, niektorí majitelia si spoje dosák štítu prekryli lištami.

Pri vrchole štítového tympanónu sa vyrezávali štvorcové, okrúhle, alebo otvory v tvare srdiečka o rozmeroch 15/15 – 20/20 cm. Boli aj takí majitelia, ktorí celý obvod štítového trojuholníka obili v podstate celkom jednoduchým ornamentom. Ak majiteľ nemal dostatočne dlhé dosky, tak na ich spoj v polovici trojuholníka použil opäť vyrezávanú dosku s jednostranným ornamentom. Strechy často boli ukončené pozdĺž domu podstrešnou pavlačou, „gangom“, „gánkom“. Odkvap pavlače nemal odpadové rúry, ale bol ukončený len krytinou. „Gánok“ býval otvorený, alebo aj uzatvorený, aby sa hydina nedostávala do kuchyne. Oplotenie „gánku“ sa upevňovalo na stĺpiky podopierajúce preklad pod krátkymi krokvmi „gánku“. Aj v tomto prípade sa použili rôzne profilované dosky a na vrchu oplotenia bolo uložené madlo, často sa používalo na ukladanie kuchynského riadu.

Okenné ostenia tiež niesli poslanie, kde sa mohla realizovať odlišnosť jednotlivých domov. Tam, kde bolo dostatok peňazí, okolo okien sa upevnili rôzne tvarované doskové obloženia.

Charakteristickým prvkom a časťou domu je podnož domu, soklík. Na soklíku gazdinky najviac preukazovali, aké sú šikovné, ako si svoj dom vedia skrášliť. Soklík sa väčšinou natieral na modro, skôr šedo modro a na ňom sa ukazovala ľudová ornamentálna tvorba. Väčšina motívov bola odvodzovaná z kvetenstva. Kresba sa nanášala na čerstvú maľbu prstami.

Urbanistické riešenie osád na Dolnej zemi malo svoj ráz v tom, že sa ulice vytvárali v pravouhlom systéme. Len domy prvých osadníkov sa prispôbovali k zdrojom vody. Stavali sa pozdĺž potoka, aby obyvatelia nemali problém s vodou. Neskoršie, keď sa osada rozrastala, boli vydané príkazy k povinnému zriaďovaniu studní v každom dvore. Vytváral sa tak zvláštny pohľad do dvorov, keď všade trčali siluety vahadlových studní. Stavby sa vždy stavali na hranici susedného pozemku zadným múrom bez okien do susedovho dvora. Povolene bolo iba jedno malé okienko z komory, aj to tak vysoko, aby si do komôr susedia nevideli. Okolo

²Pozn.: „Kečka“ je vytvorený malý trojuholník zrezaním vrcholca trojuholníkového štítu.

každého domu bola vytvorená „pateľka“ z ílovitej zeminy. Dnes by sme „pateľku“ nazvali odkvapový chodník. Táto slúžila k tomu, aby sa dažďová voda nezdržovala okolo múrov, ktoré boli tiež z ílovitej zeminy a ľahko sa vodou poškodzovali, lepšie povedané nenasiakli vodou a aby nevlhli. Pred každým domom bol vykovaný jarok, jeho úlohou bolo nie vodu z ulice odvádzať, ale ju akumulovať a postupne odparovať, alebo vsakovať do terénu. Do neho sa stekala voda z chodníkov a z profilu cesty. Ulice a ich cesty boli iba rastlým terénom. Táto ich kvalita, či viac nekvalita sa udržala až 250 rokov. A aj teraz, ak chcú mať majitelia domov tvrdú vozovku, musia si ju zaplatiť.

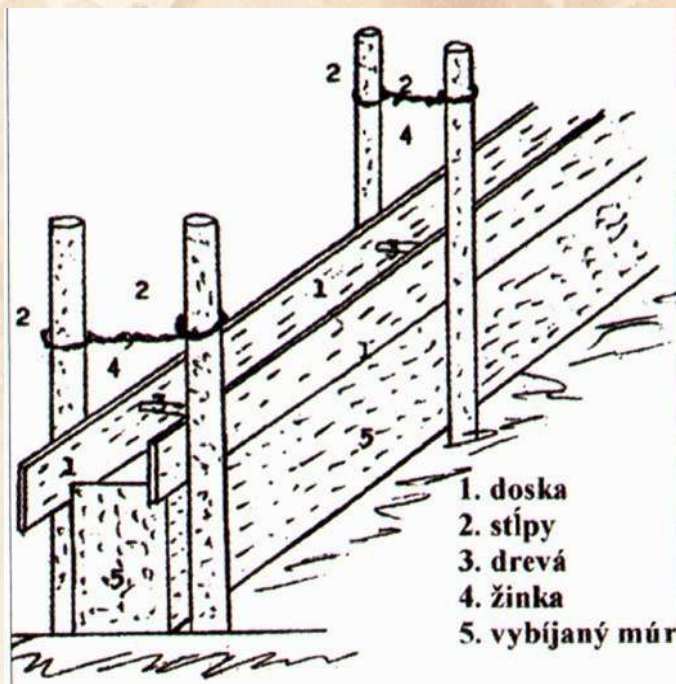
Okolie domu a záhrady mali tiež svoj systém. Obyvatelia sa držali porekadla: „Postav dom a zasad' strom.“ Túto zvyklosť si so sebou doniesli zo svojej pôvodnej lokality. Takže pred každým domom vo dvore bola zasadená buď jablň alebo hruška. Záhrada tiež bola členená na kvetinovú a zeleninovú a na časti, kde boli vysadené ovocné stromy. Na dvore stála, ako už bolo spomenuté, vhadlová studňa. Medzi záhradou a dvorom bolo oplotenie. Hydina sa zdržovala vo dvore. Veľkosť záhrady sa pohybovala okolo 2 - 4 árov. Nebola vhodná na to, aby sa v nej uskladňovalo krmivo. Na tento účel mali obyvatelia vymedzené plochy mimo obce tzv. „akovi“. Do koloritu osady patrili, aj keď ich do architektúry zaradiť nemožno.

Zo zabudovaného interiéru za zmienku stojí murovaná pec a ohnisko pred ňou, ktoré bolo vlastne v pitvore. Pec slúžila v zime na vykurovanie a pečenie chleba, ale často sa využívala aj na varenie a prípravu pečených jedál. Konštrukcia bola zo začiatku veľmi jednoduchá. Podnož, spodok pece bol vybitý z íloviny ako obvodové murivo domu. Neskôršie z pálených tehál. Na ohnisko sa použili skoro vždy pálené tehly. Po obvode pece sa ponechala lavica buď vybitá alebo sa vyrobila drevená. Pri obvode murive alebo nad čelustami sa ponechali voľné priestory, ktoré niesli meno malý a veľký „kuckov“. V týchto „kuckovoch“ spávali obyčajne malé deti. Boli to najteplejšie miesta v izbe.

Pece mali rôzne tvary, spodok bol najčastejšie hranolovitého tvaru. Vlastná pec bola tvarovaná ako komolí kužeľ, komolí ihlan, alebo len skriňový tvar, niekedy aj ako stupňovitá pyramída.

Prvé pece sa zhotovovali z prúteného roštu, na ktorý použili buď vrbové prútie, alebo na výplet len trstinu. Po dohotovení sa tento materiál vypálil a hlinka nanosená naň vytvorila črep – pálenú hlinkenú stenu.

„Pecisko“ bolo vlastne akýmsi sporákom a trčalo do pitvora spolu s čelustami pece. Na liatinových panviciach sa aj tu varila strava. Nad „peciskom“ bol vymurovaný komín, kde sa po zabíjačkách údili klobásy a mäso. Pravdaže treba pripomenúť, že k murovaným

Vybíjanie múrov, debnenie je z najstaršieho obdobia (Komoly, nákres)

zdroj: <http://pitvaros.sk/?p=2137>

komínom sa naši predkovia dostali až po cca 60 rokoch po vytvorení osady. Pred týmto obdobím bol dym odvádzaný len otvoreným ohniskom cez povalový priestor. Táto nedokonalá konštrukcia mala často za následok požiare s vážnymi následkami pre obec.

Pec bola tiež vzácnym miestom na súťaženie gazdiniek. Maľovanie pecí bola naozaj unikátna záležitosť. Kvetinková i ornamentálna výzdoba sa uplatňovala hlavne tam, kde boli bezdetné rodiny alebo tam, kde mali „diovku“ na vydaj. Pri malých deťoch sa maľba na peci počas hlavne zimy veľmi skoro poodierala a poškodila, takže v takýchto domácnostiach bývala obyčajne biela a na jar sa vždy maľba obnovovala. Nakoniec aj steny v obývačke - „prenej chyži“ - a niekde aj steny v pitvore sa využili na umelecké vyžitie pre gazdinky. Postupom času sa maľovanie stien v dedine stalo nepísaným a neučeným remeslom.

Keď nastúpilo na svetlo dňa pálenie tehál a škridiel, začali sa domy murovať z pálených tehál. Objavili sa domy so stĺpkami, s hlavicami pred priečelím. Takže nesmelo možno povedať, že do ľudovej architektúry vkročil barokový stavebný sloh.

K architektúre patrí aj okolie domu, oplotenie pozemku, dvor a záhrada. Na oplotenie od ulice sa používal vybitý múrik, neskôršie aj latkový plot. Vráta ako hospodársky vstup boli z dreva a „dverce“ tiež. Aj tieto dva prvky oplatenia sa využívali na skrášľovanie domu. Dvor bol od záhrady oddelený „šránkami“. Na dvore hneď od ulice pri „gangu“ rástla buď hruška alebo jablň. U niekoho boli položené chodníky z pálených tehál

**Čemanov dom na Medzovskej ulici
(rodinný archív Zuzany Vicianovej, rodenej Čemanovej, Senec)**

zdroj: <http://pitvaros.sk/?p=2137>

vedúce ku studni a k maštali. Záhrada bola členená na kvetinovú a zeleninovú časť a zvyšok sa vysadil ovocnými stromami. Nesmel chýbať orech, višňa, „moruľka, voniace“ jablko a „sľúka“. Zo zeleniny sa pestovala hlavne kapusta, mrkva, petržľan, bôb na zelenô, a cukorboršov. Medzi kvetiny sa radili „cintle“, tulipány, sirôtke, „ártyšle“ a v strede bol zasadený krušpán, alebo majoránkový krík.

Dolnozemskí Slováci až po dvoch, štyroch generáciách začali stavať domy z tehál a súčasne aj verejné budovy, ako boli kostoly, obecné úrady a na mnohých miestach aj hotely a niekde aj priemyselné objekty. Tie už boli naozaj poznačené konkrétnymi stavebnými slohmi, takže už o nich nemožno hovoriť ako ľudovej architektúre.

- Michal Hronec -

Vysvetlivky k nárečovým výrazom

akov - mimo obce vymedzené plochy pre dobytok a na uskladnenie krmiva v stohoch (v Slovenskom Komlóši ich bolo 292)

ártyšľa - kvetina narcis

cintľa - kvetina hyacint

cukorboršou - hrach

d'iovka - dievča

dverce - vstupná bránka do dvora (osadená samostatne na stĺpikoch alebo zabudovaná do krídla vrát)

gang - otvorená chodba pozdĺž domu, vytvorená predĺženou krokvou

kečka - krátka 1-1.5 m valba na štíte sedlovej strechy

kukuríča - suchá kukuričná byľ alebo inak suché kukuričné steblo

moruľka - ovocný strom marhuľa

paláš - povala

patička - odkvapový chodník okolo obvodového múru najčastejšie zhotovený z ílu

pazucha - v 90 stupňovej polohe zodvihnutá ruka do vodorovnej polohy

preňia chiža - obývacia izba otočená oknami do ulice

sľúka - ovocný strom slivka

voňiace jablko - ovocný strom dula

záklop - strop z dosák pribitých zhora na stropnice

zrapke - polámané steblá slamy pri mlátení obilia cca 10 cm dlhé